অধ্যায় ১৩ ঃ পৰিৱেশ আন্দোলন

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য
১৩.২ পৰিচয়
১৩.৩ পৰিৱেশ আন্দোলনৰ উত্থান
১৩.৪ ভাৰতবৰ্ষৰ পৰিৱেশ আন্দোলনসমূহৰ এটি আভাস
১৩.৫ ভাৰতবৰ্ষৰ উল্লেখনীয় পৰিৱেশ আন্দোলনসমূহ
১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৩.৭ অধিক জানিবলৈ
১৩.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৩.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- পৰিবেশিবাদ (environmentalism) আৰু পৰিৱেশ অভিযানৰ গুৰুত্ব সম্পর্কে অৱগত হ'ব
- ভাৰতবৰ্ষৰ উল্লেখনীয় পাৰিবেশিক আন্দোলনসমূহৰ এটি আভাস লাভ কৰিব।
- ভাৰতবৰ্ষৰ উল্লেখনীয় পাৰিবেশিক আন্দোলনসমূহৰ উত্থান, বিষয়সমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১৩.২ পৰিচয়

পৰিৱেশ আন্দোলনসমূহক পৰিবেশতান্ত্রিক আন্দোলন বুলিও Ecology Movement জনা যায় যে যি পৰিৱেশ সংৰক্ষণ আৰু সেউজ নীতি আদি বিষয়সমূহ সামৰি লয়। পৰিৱেশ আন্দোলনে পাৰিপার্শ্বিক সমস্যাসমূহক সম্বোধন কৰা এক বৈচিত্র্যপূর্ণ বৈজ্ঞানিক, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্রতিবাদকে সূচিত কৰে। সমগ্র বিশ্বৰে পৰিৱেশবিদসকলে লোকনীতি (public policy) আৰু বিশেষকৈ ব্যক্তি আচৰণ সংশোধনৰ জৰিয়তে পাৰিপার্শ্বিক সম্পদসমূহৰ বহনক্ষম ব্যৱস্থাপনাৰ পোষকতা কৰে। পৰিৱেশতন্ত্র বিদ্যা (ecology), স্বাস্থ্য আৰু মানৱ অধিকাৰ আদি কেইবাটাও খণ্ড লৈ এই জাগৰণ সংযোজিত হৈছে যিয়ে পৰিৱেশতন্ত্র নিয়ন্ত্রণত মানৱতাবাদৰ পোষকতা কৰে।

মন কৰিবলগীয়া যে পৰিৱেশ আন্দোলন এক আন্তঃৰাষ্ট্রীয় উত্থান প্রক্রিয়া যাক প্রতিনিধিত্ব কৰে বিশ্বৰ চুকে-কোণে প্রতিষ্ঠিত বিশাল তথা অতি ক্ষুদ্রাতিক্ষুদ্র অসংখ্য সংগঠনে।

এই বৃহৎ সহযোগিতামূলক অংশগ্রহণ, নীতি-আদর্শৰ অসামঞ্জস্য আৰু এক ধৰণৰ যতিপূর্ণ দূৰকল্পী দৃষ্টিভংগীৰ ফলত পৰিৱেশ জাগৰণসমূহে ইয়াৰ উদ্দেশ্য উপলব্ধি কৰিব আন্দোলনসমূহে নোৱাৰা হয়। এই বিপ্লৱে জলবায়ু জাগৰণকে আদি কৰি আন কেইবাটাও বিষয় নিজৰ মাজত সামৰি লয়। বহল অর্থত স্বতন্ত্র নাগৰিক, পেচাদাৰীসকল বিশেষজ্ঞ, ধর্মীয় উদ্যমী, ৰাজনীতিবিদ, বিজ্ঞানী, লাভ-অনির্ভৰ প্রতিষ্ঠান (not-for-profit organization), পৰিৱেশবিদ ব্যক্তি আদি অনেকজনে এই আন্দোলনক প্রতিনিধিত্ব কৰে। এই অধ্যায়ত আমি পৰিৱেশ আন্দোলনৰ বিষয়ে, বিশেষকৈ ভাৰতবর্ষৰ প্রেক্ষাপট, বিশদভাৱে আলোচনা কৰিম।

১৩.৩ পৰিৱেশ আন্দোলনৰ উত্থান

শিল্প বিপ্লৱৰ পাছৰ সময়ছোৱাত বায়ুমণ্ডলৰ অত্যধিক ধুম্র প্রদূষণৰ বিৰুদ্ধে গঢ় লৈ উঠা প্রতিক্রিয়াসমূহৰ মাজতেই পৰিৱেশ আন্দোলনৰ মূল বিচাৰি পোৱা যায়। বৃহৎ কাৰখানা আৰু তাৰ সমান্তৰালভাৱে গঢ় লৈ উঠা কয়লাৰ বর্দ্ধিত ব্যৱহাৰে ঔদ্যোগিক কেন্দ্রসমূহত বায়ু প্রদূষণৰ মাত্রা অভুতপূর্ব হাৰত বঢ়াই তুলিছিল। দেখা যায়, ১৯০০ চনৰ পাছৰ পৰাই ঔদ্যোগিক ৰাসায়নিক নিষ্কাষণ দ্রব্যসমূহে অশোধিত মানৱ বর্জিত দ্রব্য (human waste)ৰ হাৰ ক্রমাৎ বৃদ্ধি কৰি আহিছে। নগৰীয়া মধ্যবৃত্ত মণ্ডলৰ পৰা অহা ক্রমবর্দ্ধমান ৰাজনৈতিক হেঁচাৰ পৰিপ্রেক্ষিতত প্রথমখন উল্লেখনীয় পৰিৱেশ বিধি— ব্রিটেইনৰ Alkali Acts–১৮৬৩ চনত গৃহীত হয়। ব্রিটেইনৰ এই বিধিয়ে ছ'ডা ভস্ম উৎপাদনৰ Lebane প্রক্রিয়াত উদ্ভুত (গেছীয় হাইড্র' ক্লৰিক এছিড জাত) বিষাক্ত বায়ু প্রদূষণ নিয়ন্ত্রণত গুৰুত্ব দিছিল।

আমোদজনক কথাটো হৈছে যে সমকালীন পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ জাগৰণ পোনতে বৈজ্ঞানিক ৰক্ষণৰ দর্শনৰ দ্বাৰা চালিত হৈছিল ভাৰতবর্ষৰ অৰণ্য অঞ্চলত। ইয়াত গঢ় লৈ উঠা সংৰক্ষণ তত্ত্ব মূলতঃ তিনিটা মতাদর্শৰ ভিত্তিত প্রতিষ্ঠিত হৈছিল ঃ ক) মানুহৰ কার্যকলাপেই আছিল পৰিৱেশ স্খলনৰ হেতু খ) সেয়েহে ভৱিষ্যৎ প্রজন্মৰ বাবে পৰিৱেশ সংৰক্ষণ এক নাগৰিকোচিত (civic) কর্তব্য আৰু গ) বৈজ্ঞানিক আৰু প্রায়োগিক শৃংখলাৰ অৱধাৰণা সমূহে এই কর্তব্য নিশ্চিত কৰা উচিত।

বৃহদায়তন বনধ্বংস আৰু জলাভাৱ সম্পর্কে বহুতো চিকিৎসা-ভূস্থানিক (Medico-topographical) বিৱৰণ প্রকাশৰ জৰিয়তে আৰু বন বিভাগ প্রতিষ্ঠাৰ যোগেদি ব্রিটিছ শাসিত ভাৰতত বন সংৰক্ষণৰ বিষয়টোক এক অনুষ্ঠানিকতা প্রদানৰ প্রসংগত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি Sir James Ronald Martin-এ এই দর্শন উন্নীতকৰণত এক উল্লেখনীয় ভূমিকা গ্রহণ কৰিছিল।

মাদ্রাচ ৰাজহ বিভাগে ১৮৪২ চনত উদ্ভিদবিজ্ঞানী Alexander Gibson-ৰ নেতৃত্বত স্থানীয় সংৰক্ষণৰ কামসমূহ আৰম্ভ কৰে, যি বৈজ্ঞানিক আদর্শৰ আধাৰত প্রতিষ্ঠিত এক সুশৃংখলিত অৰণ্য সংৰক্ষণৰ কার্যসূচী আৰম্ভ কৰে। এই কার্যসূচী আছিল বিশ্বৰ ভিতৰতে ৰাজ্যিক ব্যৱস্থাপনাৰে অৰণ্য সংৰক্ষণৰ প্রথম নিদর্শন। অৱশেষত গৱর্ণৰ জেনেৰেল লর্ড

দালহাউছি (Lord Dalhousie)-ৰ নেতৃত্বাধীন প্ৰশাসনে ১৮৫৫ চনত বিশ্বৰ প্ৰথমখন স্থায়ী আৰু ব্যাপক বন সংৰক্ষণ পৰিকল্পনা ঘোষণা কৰে যি পাছলৈ যুক্তৰাষ্ট্ৰকে আদি কৰি অন্যান্য উপনিৱেশসমূহলৈও প্ৰসাৰিত হয়। ১৮৬০ চনৰ আগে আগে এই বিভাগে স্থানান্তৰিত কৃষি (ঝুম) পদ্ধতিত নিষেধাজ্ঞা জাৰি কৰে। ১৮৬১ চনত প্ৰকাশ পোৱা Dr. Hugh Cleghorn প্ৰণীত দক্ষিণ ভাৰতৰ অৰণ্য আৰু উদ্যান সম্পৰ্কীয় হাতপুঠিখন এই বিষয়ৰ এখন পূৰ্ণাংগ আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য পুস্তিকাত পৰিণত হয় যাৰ ব্যৱহাৰ বন বিভাগৰ প্ৰতিনিধিসকলে বিশদভাৱে কৰিবলৈ লয়।

১৮৫৬ চনত ব্ৰহ্মদেশৰ Pegu অঞ্চলৰ চেগুন অৰণ্যৰ প্ৰশাসক ৰূপে Sir Dietrich Brandis-এ ব্ৰিটিছ সেৱাৰ কাৰ্যভাৰ গ্ৰহণ কৰে। সেই সময়ত ব্ৰহ্মদেশৰ চেগুন অৰণ্যসমূহ karen জনগোষ্ঠীৰ অধীনত আছিল। নৱনিযুক্ত প্ৰশাসকে সেই অঞ্চলত "taungya" পদ্ধতি বলৱৎ কৰিলে য'ত চেগুন কাঠৰ অৰণ্য এলেকাত পৰিষ্কাৰ আৰু ৰোপণ কাৰ্যত karen গাঁওবাসীয়ে শ্ৰমদান কৰিব লগা হ'ল। তেওঁ নতুন অৰণ্য আইন তথা নীতি প্ৰৱৰ্তন কৰিলে আৰু লগতে কেইবাখনো গৱেষণা আৰু প্ৰশিক্ষণ প্ৰতিষ্ঠান গঢ় লৈ উঠাত অৰিহণা যোগালে যিবোৰৰ মাজত ডেৰাডুনস্থিত Imperial Forest School আছিল অন্যতম।

১৩.৪ ভাৰতবৰ্ষৰ পৰিৱেশ আন্দোলনসমূহৰ এটি আভাস

আমাৰ অস্তিত্বত আমি বাস কৰা পৰিৱেশৰ এক মুখ্য ভূমিকা আছে। এই প্ৰাকৃতিক সম্পদসমূহক সুৰক্ষা দিয়াটো সেয়েহে সকলো ব্যক্তিৰে কৰ্তব্য স্বৰূপ। অৱশ্যে ইয়াৰ বিপৰীতে নানান কাৰণত ভূমি অৱক্ষয়, জল প্ৰদূষণ, ভূমি প্ৰদূষণ, বায়ু প্ৰদূষণ আৰু নিৰ্বননীকৰণ আদিৰ ৰূপত প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ স্খলন হে পৰিলক্ষিত হয়। এই সকলোবোৰে মিলি পৰিৱেশৰ সামগ্ৰিক অৱক্ষয় প্ৰকট কৰে। প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে বিভিন্ন দাতব্য (charitable) সংস্থাৰ জৰিয়তে পৰিৱেশ পুনৰুদ্ধাৰৰ অসংখ্য সংগ্ৰাম গঢ়ি উঠিল। বহু সময়ত সংগ্ৰাম প্ৰত্যাহাৰেৰে অহিংস পন্থা মানি লৈও পৰিৱেশ ৰক্ষাৰ কচৰৎ চলিল।

ভাৰতবৰ্ষত পৰিৱেশ আৰু জনস্বাস্থ্য যে এক ধৰণৰ ধাৰাবাহিক সংগ্ৰামস্থলী সেয়া সকলোৰে জ্ঞাত। পৰিৱেশ বিপ্লৱৰ দিশত ভাৰতত প্ৰথমটো পদক্ষেপ আগবঢ়াইছিল ছন্দী প্ৰসাদ ভট্ট (chandi Prasad Bhatt) স্থাপিত সমবায় অনুষ্ঠান Dasholi Gram Swarajya Sangh -ই ১৯৬৪ চনত। শ্যামা দেৱী (Shyama Devi)-এ আগবঢ়োৱা ভূমিত প্ৰতিষ্ঠিত এই সংঘীয় কাৰ্যসূচীৰ উন্মোচন কৰিছিল সুছেতা ক্ৰিপলানী (Sucheta Kriplani)-এ। এই অভিযান পাছলৈ ১৯৭৩ চনত আৰম্ভ হোৱা 'চিপ্‌কো' আন্দোলনৰ সৈতে সংযোজিত হৈছিল।

পৰিৱেশ জাগৰণৰ বিষয়টোত সবাটোকৈ বেছি ইন্ধন যোগোৱা একমাত্ৰ ঘটনাটো হৈছে ১৯৮৪ চনৰ ৩ ডিচেম্বৰ তাৰিখে সংঘটিত ভূপালৰ গেছ নিৰ্গমন কাণ্ড। এক ধাৰণা অনুসৰি ৪০ টন methyl isocyanate নিৰ্গমনৰ ফলত ২২৫৯ জনৰ থিতাতে মৃত্যু হৈছিল আৰু পাছলৈ সংক্ৰমিত হৈছিল সেই এলেকাৰ প্ৰায় ৭ লক্ষ লোক।

সমকালীন ভাৰতবর্ষত ভোগবাদী আদর্শৰ ফলশ্রুতিত সম্পদৰ অবাধ শোষণ পৰিলক্ষিত হয়। ফলস্বৰূপে বিঘ্নিত হ'ব ধৰিছে প্রকৃতিৰ ভাৰসাম্য। ই সমাজতো অনেক সংঘর্ষৰ সূত্রপাত ঘটাইছে।

প্রসংগতঃ উল্লেখ্য যে পৰিৱেশ আন্দোলনসমূহ মূলতঃ শোষণৰ কেতবোৰ অস্থায়ী পৰিমাপকৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত উন্নয়ন নীতিৰ সামাজিক-পৰিৱেশতান্ত্রিক (socio-ecological) ফলশ্রুতিহে মাথোঁ। এই জাগৰণসমূহে কেনেকৈ উন্নয়নৰ সম্পদ নির্ভৰ শক্তিৰ পৰিৱেশতন্ত্র আৰু অর্থনীতিত আঘাত হনাৰ এক সহজাত প্রৱণতা থাকে তাকে দেখুৱাব খোজে।

পৰিৱেশৰ কর্মীসকলে প্রাকৃতিক সম্পদ সংৰক্ষণৰ নিমিত্তে কেতবোৰ সূক্ষ্ম-কর্ম পন্থা (Micro-action strategies) চিহ্নিত কৰিছে আৰু ৰাষ্ট্রীয় তথা আঞ্চলিক দুয়োটি ক্ষেত্রতে পৰিৱেশতান্ত্রিক বিকাশৰ বাবে দীর্ঘ (Macro) তত্ত্বসমূহৰ সুচলকৰণত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। বিগত পাঁচটা দশকত সম্পদ শোষণৰ মাত্রা আছিল বিস্ময়কৰ। শক্তিশালী কৃষিজাত আৰু শিল্পজাত সৃষ্টিসমূহে সম্পদৰ চাহিদা দুগুণে বৃদ্ধি কৰিছে আৰু প্রাকৃতিক সম্পদসমূহক লৈ এক ধৰণৰ সংগ্রামৰ সুচনা কৰিছে। মন কৰিবলগীয়া যে এই সংগ্রামে কঠোৰ ৰূপ তেতিয়া ধাৰণ কৰে যেতিয়া সম্পদ ভোগ কৰি থকা শিল্পজাত উদ্যোগসমূহে সেই সম্প্রদায়সমূহৰ মুখামুখি হ'ব লগা হয় যাৰ জীৱিকা সেই সম্পদ নির্ভৰ আৰু সেই সম্পদৰ মাত্রাধিক ব্যৱহাৰৰ ফলত যিসমূহ অস্তিত্বৰ সংকটত পতিত হোৱাৰ শংকা প্রকট হৈ উঠে। প্রাকৃতিক সম্পদৰ বিপর্যয়ৰ ফলস্বৰূপে গঢ় লোৱা সংগ্রামসমূহেই ভাৰতবর্ষৰ বিভিন্ন প্রান্তত পৰিৱেশ আন্দোলন গঢ়ি তুলিছে।

১৩.৫ ভাৰতবর্ষৰ উল্লেখনীয় পৰিৱেশ আন্দোলনসমূহ

১৭০০-ৰ পৰা ২০০০ চনলৈ সংঘটিত কিছু উল্লেখনীয় পৰিৱেশ আন্দোলন সম্পর্কে তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

- **বিচ্‌নৈ আন্দোলন ঃ** এই আন্দোলন ১৭০০ ৰ সময়ছোৱাত ৰাজস্থানৰ মাৰৱাৰ অঞ্চলৰ খেজাৰলীত গঢ় লৈছিল।

খেজাৰলী আৰু দাঁতি-কাষৰীয়া গাঁওসমূহৰ বিচ্‌নৈসকলৰ সহযোগিতাত এই জাগৰণৰ নেতৃত্ব বহন কৰিছিল অমৃতা দেৱীয়ে। বিচ্‌নৈ উন্মানৰ মূল লক্ষ আছিল ৰাজপ্রাসাদ সম্প্রসাৰণৰ বাবে সেই সময়ত সেনাবাহিনীয়ে উছন কৰিবলৈ লোৱা শুদ্ধিকৃত গছসমূহক সুৰক্ষা দিয়া।

গাঁওবাসীৰ পবিত্র গছসমূহ ধ্বংস হোৱাটো অমৃতা দেৱীয়ে সহজভাৱে ল'ব পৰা নাছিল। তেওঁ গছবোৰ সাবটি ধৰিছিল আৰু গাঁৱৰ তেওঁ অন্য সকলকো তেনে কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিছিল। প্রায় ৩৬৩ জন বিচ্‌নৈ গাঁওবাসীৰ এই আন্দোলনৰ সময়ছোৱাত মৃত্যু হৈছিল। বিচ্‌নৈৰ এই শ্বহীদসকল গুৰু মহাৰাজ জামবাজিৰ বাণীসমূহৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হৈছিল যি ১৪৮৫ চনত গছ আৰু পশু-পক্ষী ৰক্ষাৰ বাবে কেতবোৰ দর্শন দাঙি ধৰিছিল। সেই সময়ৰ ৰজাই এই সমস্ত ঘটনা জানিবলৈ পাই গাঁওবাসীৰ ওচৰলৈ যায় আৰু ক্ষমা প্রার্থনাৰে গছ কটাৰ প্রক্রিয়া বন্ধ কৰাৰ নির্দেশ দিয়ে। পাছলৈ ৰজাই বিচ্‌নৈ অঞ্চলক এক সংৰক্ষিত এলেকা ৰূপে চিহ্নিত কৰি তাত

গছ আৰু পশু-পক্ষীৰ সুৰক্ষা নিশ্চিত কৰে। এতিয়াও সেই অঞ্চলত এই বিধি মানি চলা হয়।

- **চিপ্‌কো আন্দোলন ঃ** এই আন্দোলন ১৯৭৩ চনত

প্রথমে চামলি জিলাত আৰু পাছলৈ উত্তৰাখণ্ডৰ তেহৰি-গৰহৱাল জিলাত উদ্ভাৱন হৈছিল।

চিপ্‌কো আন্দোলন সুন্দৰ লাল বহুগুণাৰ নেতৃত্বত আৰম্ভ হৈছিল। সুন্দেষ্ণা দেৱী গোবিন্দ সিং ৰাৱট, বচ্‌নি দেৱী, গৌৰী দেৱী, চন্দি প্রসাদ ভট্ট, সমশ্বেৰ সিং বিষ্ট, ধুম সিং নেগী আৰু ঘনশ্যাম ৰাতুৰি এই আন্দোলনৰ অন্যান্য উল্লেখনীয় ব্যক্তি আছিল আৰু আদি বহুকেইজনৰ নেতৃত্বত গঢ় লৈ উঠিছিল।

এই জাগৰণৰ প্রাথমিক উদ্দেশ্য আছিল হিমালয়ৰ ঢাল অঞ্চলৰ বনাঞ্চলসমূহক ঠিকাদাৰী প্রহাৰৰ পৰা সুৰক্ষা প্রদান কৰা। সুন্দৰলাল বহুগুণ (Sundarlal Bahuguna)-এ গাঁওবাসীৰ মাজত বনাঞ্চলৰ উপকাৰিতা যেন পৰিৱেশতন্ত্র নিয়ন্ত্রণ, খহনীয়া ৰোধ, বৰষুণ আৰু বিশুদ্ধ বায়ু নিয়ন্ত্রণ আদি বিষয়ত শিক্ষা বিতৰণ কৰিছিল। ইয়াৰ পাছতে তেহ্‌ৰি-গৰ্‌হৱাল জিলাৰ আদিবাসী গাঁৱৰ মহিলাসকলে গছসমূহক পৱিত্র সুতাৰে মেৰিয়াই সাবটি ধৰিছিল আৰু এনেদৰে আৰম্ভ হোৱা এই উত্থান 'চিপকো' অর্থাৎ 'গছক সাবটি ধৰা' আন্দোলন ৰূপে গঢ় লৈ উঠিল। আন্দোলনৰ লোকসকলৰ মূল দাবী এয়ে আছিল যে অৰণ্য অঞ্চলৰ পৰিশোধ মূল্য, বিশেষকৈ পশু খাদ্যৰ অধিকাৰ, স্থানীয় গাঁওবাসীৰ হাতত থাকিব লাগে, চিপ্‌কো আন্দোলনে ১৯৭৮ চনৰ পৰা এক নতুন গতি লাভ কৰিলে যেতিয়া মহিলাসকলে পুলিচৰ গুলিচালনা আদি বহু দুর্দশাৰ সন্মুখীন হ'ব লগা হ'ল। সেই সময়ৰ মুখ্যমন্ত্রী হেমৱতী নন্দন বহুগুণ (Hemwati Nandan Bahuguna)-এ এখন কমিচন গঠন কৰি এই সমস্ত বিষয়টো পর্যালোচনাৰ মাজলৈ আনিলে আৰু অৱশেষত গাঁওবাসীৰ পক্ষতে ৰায়দান কৰা হ'ল। চিপ্‌কো আন্দোলন পৰিৱেশ উন্নয়নৰ ইতিহাসত কেৱল সেই অঞ্চলৰে নহয় এনেকি সমগ্র বিশ্বৰে এক ৰূপে পৰিগণিত হ'বলৈ ল'লে।

- **জংগল বচাও আন্দোলন ঃ** এই আন্দালন ১৯৮০ ৰ সময়ছোৱাত বিহাৰৰ চিংগভূম জিলাত উদ্ভৱ হৈছিল।

জংগল বচাও আন্দোলনত বিহাৰৰ চিংগভূম আদিবাসীসকলে শাল গছৰ প্রাকৃতিক বনাঞ্চল এলেকা উচ্চ মূল্যৰ চেগুন গছেৰে সংৰোপিত কৰাৰ চৰকাৰী সিদ্ধান্তৰ বিৰুদ্ধে প্রতিবাদ সাব্যস্ত কৰিছিল। বহুতে এই জাগৰণক ৰূপেও "Green Game Political Populism" অভিহিত কৰিছিল। পাছলৈ ঝাৰখণ্ড আৰু উৰিষ্যাতো এই আন্দোলনে এক বিশেষ গতি লাভ কৰিছিল।

- **আপিকো আন্দোলন ঃ**

কেতিয়া ঃ আপিকো আন্দোলন ১৯৮৩ চনত

উত্তৰ কান্নাড়া আৰু কর্ণাটকৰ চিমংগা জিলাত জন্ম হৈছিল।

আপিকো আন্দোলনৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ সফলতা এয়ে যে ইয়াত কোনো ব্যক্তিৰ পৃষ্ঠপোষতা নাছিল আৰু নাছিল কোনো আনুষ্ঠানিক বুনিয়াদ। অৱশ্যে পান্দুৰং হেগ্‌ডে

(Pandurang Hegde) নামৰ এই আন্দোলনৰ এগৰাকী প্ৰৱৰ্তক আছিল যি ১৯৮৩ চনত ইয়াৰ কাৰ্যসূচীসমূহ আৰম্ভ হোৱাত হাত উজান দিছিল। আপিকো আন্দোলন আছিল মূলতঃ বনধ্বংস আৰু প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ পণ্যকৰণৰ বিৰুদ্ধে এক আন্দোলন যাৰ সুদূৰপ্ৰসাৰী প্ৰভাৱ পৰিছিল প্ৰাচীন জীৱিকা প্ৰণালীসমূহৰ ওপৰত। বহুজনে মত পোষণ কৰে যে আপিকো আন্দোলন আছিল চিপকো আন্দোলনৰ দক্ষিণৱৰ্তী সংস্কাৰণ। আপিকো আন্দোলনক সাধাৰণতে "Appiko Chaluvali" নামেৰে জনা গৈছিল। স্থানীয় লোকসকলে বন বিভাগৰ ঠিকাদাৰে হাত দিয়াৰ আগতেই গছবোৰক সাবটি ধৰিছিল। সামূহিক সচেতনতা সৃষ্টি কৰিবৰ বাবে এই আন্দোলনে বহুতো উপায় অৱলম্বন কৰিছিল। ইয়াৰে কিছু কাৰ্যসূচী আছিল অৰণ্যৰ মধ্যভাগলৈ পদযাত্ৰা, শ্লাইড্ শ্ব' প্ৰেজেণ্টেশ্বন, আন্দোলনটোৰ বিষয় লৈ লোকনৃত্য প্ৰদৰ্শন, বাটৰ নাট ইত্যাদি। আপিকো আন্দোলনৰ দ্বিতীয়টো লক্ষ আছিল বিস্তৃত অঞ্চলৰ অৰণ্যায়নত উদ্গনি যোগোৱা। পাছলৈ এই আন্দোলনৰ অংশ হিচাপে বনাঞ্চলৰ ওপৰত বাঢ়ি অহা হেঁচা ৰোধ কৰিবৰ নিমিত্তে জনসাধাৰণক বিকল্প শক্তিৰ উৎস সম্পৰ্কে সজাগ কৰাৰ কাৰ্যসূচীও হাতত লোৱা হৈছিল। এই আন্দোলনে চৰকাৰী বন বিভাগৰ প্ৰকল্পত বাধা প্ৰদান কৰি বিশেষভাৱে সফলতা লভিছিল।

- **নৰ্মদা বচাও আন্দোলন (NBA) ঃ** ১৯৮৪ চনত

  গুজপাট, মধ্য প্ৰদেশ আৰু মহাৰাষ্ট্ৰৰ মাজেৰে বৈ যোৱা নৰ্মদা নদীত উদ্ভৱ হৈছিল।

  কৃষক, আদিবাসী, পৰিৱেশবিদ আৰু মানৱ অধিকাৰ কৰ্মীসকলৰ সমৰ্থনত পৰিৱেশবিদ আৰু মানৱ অধিকাৰ কৰ্মীসকলৰ সমৰ্থনত মেধা পাটকৰ আৰু বাবা আম্টে নৰ্মদা বচাও আন্দোলনৰ পৃষ্ঠপোষক ৰূপে বিবেচিত হৈছিল। নৰ্মদা বচাও আন্দোলনৰ উদ্দেশ্য অছিল নদীখনৰ বুকুত নিৰ্মাণ হ'বলৈ লোৱা বৃহৎ বান্ধসমূহৰ বিপক্ষে এক সামাজিক জাগৰণ গঢ়ি তোলা। এই আন্দোলন প্ৰথমে চৰ্দাৰ সৰোবৰ বান্ধ নিৰ্মাণৰ সময়ত উচ্ছেদিত লোকসকলক উপযুক্ত পুনৰ সংস্থাপন নিদিয়াৰ বিষয়টোক লৈ সচেতনতা প্ৰদৰ্শনেৰে আৰম্ভ হৈছিল। পাছলৈ এই আন্দোলনে সেই অঞ্চলৰ পৰিৱেশতন্ত্ৰ আৰু প্ৰকৃতি সংৰক্ষণৰ বিষয়টোত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিবলৈ লয়। আন্দোলনকাৰীসকলে বান্ধৰ উচ্চতা ১৩০ মিটাৰৰ পৰা ৮৮ মিটাৰলৈ হ্ৰাস কৰিবলৈ দাবী তুলিছিল। ফলস্বৰূপে এই প্ৰকল্পটোৰ পৰা বিশ্ব বেংকৰ সহযোগিতা উঠাই লোৱা হয়। এই বিবাদে আইনী ব্যৱস্থাৰ মাজলৈও গতি কৰে আৰু ২০০০ চনৰ অক্টোবৰ মাহত চুপ্ৰিম ক'ৰ্টে বান্ধৰ উচ্চতা ৯০ মিটাৰলৈ মানি লৈ চৰ্দাৰ সৰোবৰ প্ৰকল্প নিৰ্মাণৰ অনুমতি প্ৰদান কৰে। অথচ ইয়াৰ বিপৰীতে বান্ধৰ উচ্চতা প্ৰতিবাদকাৰীসকলে দাবী কৰা ৮৮ মিটাৰতকৈও কাৰ্যতঃ বহু বেছি হোৱা দেখা গ'ল, তথাপি সেয়া পূৰ্বৰ ১৩০ মিটাৰতকৈ আছিল বহু কম। বৰ্তমান এই প্ৰকল্প ৰাজ্য চৰকাৰ আৰু বজাৰ ঋণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ২০২৫ চনৰ ভিতৰত ইয়াৰ নিৰ্মাণ সম্পূৰ্ণ কৰাৰ কথা ভবা হৈছে।

- **তেহ্ৰী বান্ধ সংঘৰ্ষ ঃ** এই সংঘৰ্ষ ১৯৯০ ৰ সময়ছোৱাত উত্তৰাখণ্ডৰ তেহ্ৰীৰ ওচৰৰ ভাগীৰথী নদী উদ্ভৱ হৈছিল।

সুন্দৰলাল বহুগুণ (Sundarlal Bahuguna) আছিল তেহ্ৰী বান্ধ সংঘৰ্ষৰ অগ্ৰণী নেতা যাৰ প্ৰতিবাদ আছিল নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ বিচ্যুতি আৰু দুৰ্বল জৈৱ-জালিকাই পাৰিপাৰ্শ্বিকতাত পোলোৱা প্ৰতিক্ৰিয়াক লৈ। ১৯৮০ আৰু ৯০-ৰ দশকতেই তেহ্ৰী বান্ধে ৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়ত দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছিল। এই আন্দোলনৰ মুখ্য বিৰোধিতাসমূহ আছিল অঞ্চলটোৰ ভূ-সংবেদনশীলতা, তেহ্ৰী নগৰ অঞ্চলৰ লগতে বনাঞ্চল প্লাবিত হোৱা আদি পৰিঘটনাক লৈ। সুন্দৰলাল বহুগুণ (Sundarlal Bahuguna)-ৰ দৰে প্ৰভাৱশালী নেতা নিয়োজিত হৈ থকাৰ সত্বেও অৱশ্যে এই আন্দোলনে ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়ৰ সমৰ্থন নোহোৱাৰ বাবে বৰ বিশেষ সফলতা লাভ কৰিব নোৱাৰিলে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ পৰিৱেশ আন্দোলন বুলিলে কি বুজে?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ চিপ্‌কো আন্দোলন কেতিয়া আৰু ক'ত সংঘটিত হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ পৰিৱেশিকবাদ (environmentalism) কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ কেতিয়া প্ৰথমে পাৰিৱেশিক আন্দোলন আৰম্ভ হৈছিল?

.....

১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বহল অৰ্থত পৰিৱেশ আন্দোলনে পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় সকলোবোৰ সমস্যা, সংৰক্ষণ, জীৱবিদ্যা আদিৰ লগতে উদ্ভিদকুল (flora), প্ৰাণীকুল (fauna) আৰু ভূদৃশ্য (landscape) সংৰক্ষণ আদি বিভিন্ন উদ্দেশ্যও সামৰি লয়।
- যেতিয়া কোনো ব্যক্তি বা সংগঠনৰ ওপৰত পাৰিপাৰ্শ্বিক সংৰক্ষণৰ নামত জুমুল চলোৱা হয় তেতিয়া ই পৰিৱেশ সন্ত্ৰাসবাদ (eco terromision) আখ্যা লাভ কৰে।
- পৰিৱেশ সুৰক্ষামূলক আন্দোলনে প্ৰাকৃতিক অঞ্চলসমূহ বহনক্ষম ব্যৱহাৰ আৰু মাছ ধৰা, চিকাৰ কৰা, বিভিন্ন আধ্যাত্মিক কৰ্ম আদি পৰম্পৰাগত ব্যৱহাৰৰ বাবে সুচল কৰি ৰখাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।
- পৰিৱেশ সংৰক্ষণ হৈছে এনে এক প্ৰক্ৰিয়া য'ত প্ৰকৃতিৰ সহজাত বৈশিষ্ট্যসমূহ বৰ্তাই ৰখাৰ প্ৰয়াস কৰা হয়। এই প্ৰক্ৰিয়াটো বনানীকৰণ, পুনৰুজ্জীৱিতকৰণ

(reprocessing) অথবা প্ৰদূষণত বাধা প্ৰদানেৰে সম্পাদিত কৰিব পৰা যায়। পৰিৱেশ সংৰক্ষণে জীৱন ধাৰণৰ সহজাত প্ৰক্ৰিয়াসমূহতো অৰিহণা যোগায়।

- আকৌ, পৰিৱেশ স্বাস্থ্যৰ বিষয়টো প্ৰগতিশীল যুগৰে অৱদান যাৰ মূল বিষয়সমূহ আছিল নগৰীয়া পৰিস্থিতিত পৰিষ্কাৰ পানী ব্যৱস্থাপনা, সুচল নৰ্দমা পদ্ধতি নিশ্চিত কৰা আৰু সুষম জনসংখ্যা বৃদ্ধি নিয়ন্ত্ৰণত চকু দিয়া।
- পৰিৱেশ স্বাস্থ্যৰ বিষয়টোৱে পুষ্টি, পূৰ্বসতৰ্কতামূলক ঔষধ (precautionary medicine)ৰ ব্যৱহাৰ, বার্ধক্য আৰু আন আন মানৱ শৰীৰ ৰক্ষাৰ দিশসমূহ সামৰি লয়। পৰিৱেশ স্বাস্থ্য পৰিৱেশৰ অৱস্থা নির্ণায়ক হোৱাৰ উপৰি মানুহৰো ভৱিষ্যৎ সূচক সতৰ্কবাণী স্বৰূপ।
- বিংশ শতিকাৰ অষ্টম দশকত যুক্তৰাষ্ট্ৰত গঢ়ি উঠা পৰিৱেশ ন্যায়ৰ ধাৰণাটো এই জাগৰণৰ আন এক অংগ যি পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় কু-সংস্কাৰ ৰোধ আৰু নিম্ন মজুৰি প্ৰাপ্ত তথা সংখ্যালঘু সম্প্ৰদায়সমূহ বিষাক্ত আৱৰ্জনা থলি আৰু কাৰখানাৰ সম্পৰ্শলৈ নহাটো নিশ্চিত কৰিছিল। সমান্তৰালভাৱে ই সামাজিক সমস্যাসমূহৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক সমস্যাৰ সৈতে সংযোগ স্থাপন কৰি বর্ণ ব্যৱস্থা আৰু শ্ৰেণী ব্যৱস্থা প্ৰতিহত কৰিবৰ বাবেও পন্থা হাতত লৈছিল। এই কাৰণত শ্ৰমিক-পৰিৱেশ সংঘ (labor-environmental associations) গঠনত ই বিশেষভাৱে উপযুক্ত প্ৰমাণিত হৈছিল।
- শুভ্ৰ সেউজ পৰিৱেশবাদ সাম্প্ৰতিক সময়ৰ এক জনপ্ৰিয় উপ-জাগৰণ য'ত প্ৰযুক্তি, উপযুক্ত কাঠামো, শক্তি আৰু সম্পদৰ সুবিবেচিত ব্যৱহাৰৰ যোগেদি ব্যক্তিয়ে কেনেকৈ ঐশ্বর্য নির্ভৰ হৈয়ো এক বহনক্ষম জীৱন-যাপন কৰিব পাৰে তাক বিবেচনা কৰা হয়।
- আন দুটা উপ-জাগৰণ হৈছে ইষৎ সেউজ (light green) আৰু ডাঠ সেউজ (dark green) পৰিৱেশবাদ, য'ত পৰিৱেশবাদক এক জীৱনধাৰা হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয় (ইষৎ সেউজ) আৰু প্ৰযুক্তি পৰিত্যাগ আৰু মানুহৰ সংখ্যা হ্ৰাস (ডাঠ সেউজ)ৰ পোষকতা কৰা হয়।
- ঘন পৰিৱেশতন্ত্ৰ বিদ্যা (Deep Ecology)-ক পৰিৱেশ জাগৰণৰ এক ভাবাদর্শগত সংস্কৰণ বুলি ধৰা হয় যি গোলকীয় প্ৰকৃতিৰ বৈচিত্ৰ্য আৰু সত্যনিষ্ঠাৰ প্ৰাথমিক মহত্ব কেৱল ইয়াৰ নিজৰ বাবেই সীমিত বুলি মত পোষণ কৰিব খোজে।
- ইয়াৰ উপৰি, পাৰমাণৱিক শক্তি বিৰোধী আন্দোলনসমূহে পৰমাণু-চালিত বিভিন্ন যন্ত্ৰপাতি আদিৰ বিৰোধিতা কৰে। প্ৰথম অৱস্থাত ইয়াৰ লক্ষ্য আছিল পৰমাণু শক্তিৰ অনুজ্ঞা বাতিল, কিন্তু পাছলৈ ই পৰমাণু ব্যৱহাৰৰ সম্পূৰ্ণ বিপক্ষ ল'বলৈ লয়। এনে বহু পাৰমাণৱিক শক্তি বিৰোধী প্ৰতিবাদ আৰু সামৰিক সংগ্ৰাম গঢ় লৈ উঠিল।

১৩.৭ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1. Anjaneyulu, Y. 2004. Introduction of Environmental Science. BS Publications, Hyderabad, A.P. India.
2. Cunningham, W. P. Cooper, T. H., Gorhani, E. and Hepworth, M.T. 2001. Environmental Encyclopedia. Jaico Publ. House, Mumbai
3. Kaul, S.N. and Ashutosh Gautam. 2002. Principles of Environmental Studies. Daya Publishing House, New Delhi.
4. Rajagopalan, R. 2015 Environmental studies. From Crisis to cure, Oxford University Press, Third Edition.

১৩.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৰিৱেশ আন্দোলন হৈছে এক সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক উত্থান যাৰ উদ্দেশ্য হৈছে ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰ বাবে পৰিৱেশৰ সংৰক্ষণ আৰু উন্নয়ন।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৯৭৩ চনত, প্ৰথমে চামলি জিলাত আৰু পাছলৈ উত্তৰাখণ্ডৰ তেহ্ৰী-গৰ্হৱাল জিলাত।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৰিৱেশবাদ অথবা পৰিৱেশিক অধিকাৰ হৈছে পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ বিষয়টোৰ সকলো দিশ সামৰি লোৱা এক সামাজিক উত্থান।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঊনবিংশ শতিকাৰ আদিভাগৰ ৰোমাণ্টিক উত্থানৰ সময়ছোৱাতে পৰিৱেশৰ বিষয়টোত প্ৰাৰম্ভিক কৌতুহল মন কৰা যায়। প্ৰণালীবদ্ধভাৱে এই বিষয়ত কাম-কাজ ঔদ্যোগীকৰণৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপ আৰম্ভ হয়।

১৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

চমু প্ৰশ্ন ঃ (উত্তৰ ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ পৰিৱেশ আন্দোলনৰ সৈতে জড়িত কাৰকসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ 'পৰিৱেশ'ৰ ধাৰণাটোক সূচিত কৰা মাপকসমূহ কি কি? বৰ্ণনা কৰক।

ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (উত্তৰ ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ কুৰি শতিকাৰ শেষাৰ্ধত দেখা দিয়া গোলকীয় পৰিৱেশকজনিত সমস্যাসমূহ কি? উদাহৰণৰ সৈতে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ পৰিৱেশ-নাৰীবাদ (ecofeminism) কি? প্ৰকৃতিৰ প্ৰতি পাশ্চাত্যৰ দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতিবাদকল্পে গঢ়ি উঠা কিছুমান পৰিৱেশ-নাৰীবাদী সমালোচনা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***